

intellectuele atmosfeer in de gemeenten zijn er waarschijnlijk de oorzaken van dat het liberale jodendom ook toen weinig aanhang kon vinden in de grote groep gewone Hollandse joden, die van de orthodoxie vervreemd was. De stichters van de beweging in Nederland hadden zich dat heel anders voorgesteld. Aan dit fenomeen, dat in het kader van de geschiedenis van de joden in Nederland toch wel belangrijk is, besteedt Michman nauwelijks aandacht.

In de jaren van de Duitse jodenvervolgingen in Nederland, ging ook het met veel moeite officieel kerkgenootschap geworden Verbond van liberaal-religieuze joden ten onder. De leden werden samen met 80% van de joden in Nederland weggevoerd en vermoord. Deze historische studie, waarvoor ik veel bewondering kan opbrengen, is tevens een klein monument voor de mannen en vrouwen, die in de jaren rondom 1930 een vernieuwing wisten te introduceren in het joodse religieuze leven in Nederland.

M. Goudekot

P. Stoop, ed., *De geheime rapporten van H. J. Noordewier. Berlijn 1933-1935* (Amsterdam: Sijthoff, 1988, 203 blz., f24,50, ISBN 90 218 3995 4).

Noordewier, Berlijns correspondent van de *NRC*, werd medio 1933 aangetrokken als zogenaamd 'stille persattaché' door F. J. W. Drion, hoofd van het Nationaal bureau voor documentatie over Nederland (NBDN). Het NBDN was een in 1919 opgerichte organisatie, die door het bedrijfsleven en de overheid werd gesubsidieerd. In 1935 werd het bureau door beëindiging van de overheidssteun geliquideerd. De taak van NBDN-medewerkers in diverse Europese hoofdsteden was tweeledig: beïnvloeding van de pers ter plaatse en rapportage over de politieke en journalistieke verhoudingen aldaar.

De eerste taak was in het genazificeerde Duitsland nauwelijks uitvoerbaar. Des te interessanter zijn de verslagen van Noordewier aan Drion, die bewaard zijn gebleven in de vorm van 47 nauwelijks geredigeerde rapporten, die Drion tussen juli 1933 en december 1935 verzond aan de minister, de secretaris-generaal en de chef diplomatieke zaken van het ministerie van buitenlandse zaken, de overige 'stille persattaché's' en de gezanten in de NBDN-hoofdsteden.

Stoop heeft 36 rapporten, geheel of gedeeltelijk, uitgegeven. Een groot deel ervan behandelt de Duitse herbewapening. Andere onderwerpen zijn anti-semitische maatregelen, terreur van het nazi-bewind tegen opposanten, het sociaal-economisch beleid, interne tegenstellingen tussen de leidende groeperingen en de behandeling van de pers in nazi-Duitsland. Noordewier was uiterst pessimistisch over de situatie in Duitsland. Men moest rekening houden met 'de eigenaardige militaire gemoedshouding van het Duitse volk' (137,71). Heel Duitsland was bezig 'een grote wapenfabriek' te worden (131). De nazi's leken op rovers, die, nadat ze hadden voorgewend iemand te vermoorden, een beloning verlangden, omdat ze 'slechts' gemarteld hadden. 'Deze vergelijking gaat op voor de politiek hier in het klein, maar ook in het groot, tegenover het buitenland' (34). Onderlinge twisten onder de nazi's zouden het regime niet ten val kunnen brengen (39). En van de oppositie verwachtte hij voorlopig geen daden (153).

Noordewier wist zich bespied door diverse partij- en staatsorganen en zijn informanten liepen gevaar. Mede daarom waren zijn *NRC*-bijdragen minder informatief dan zijn geheime rapportage. Stoop noemt het medeweten van de *NRC* van Noordewiers activiteiten voor een semi-overheidsinstantie 'uit huidig perspectief verrassend' (17), maar stelt, dat kranten als de *NRC* dit toentertijd vanzelfsprekend vonden. Noordewier zelf bekritiseert in elk geval buitenland-

redacties, die door (te) nauwe relaties met een regering deze terwille zijn door voor haar onaangename buitenlandse ontwikkelingen te verzwijgen: 'Zoo kan het 'fatsoen' der redacties ook wel eens ontaarden in diplomaatje spelen, waarvan ten slotte het publiek de dupe wordt. Wat weer koren naar den molen van de fascistten brengt' (135).

En waarom was Noordewier zelf dan zo terughoudend in zijn *NRC*-correspondentie, zelfs ten koste van zijn mentor Van Blankenstein, vraagt Stoop in zijn gedegen inleiding. Naast de door Stoop gegeven verklaringen overtuigt misschien nog het meest de door Noordewier bij implicatie gegeven explicatie: verhuizing naar de bureauredactie als gevolg van Duits ingrijpen zou tot een aanzienlijke vermindering van inkomsten leiden (94). Over de receptie van Noordewiers rapporten is slechts bekend, dat Van Kleffens bezwaar maakte tegen een rapport over concentratiekampen (23). Uit Noordewiers verslagen blijkt, dat hij zich bewust was zendingswerk te verrichten. Telkens poogt hij te anticiperen op negatieve reacties uit Den Haag door vragen te stellen en te beantwoorden als 'Wat gaat het ons aan?' (88) of (ten aanzien van de herbewapening) 'Is dat nu alles?' (73). Zeer nadrukkelijk is Noordewiers poging eventuele kritiek op zijn rapporten weg te nemen, wanneer hij melding maakt van het bestaan van een Duits plan voor een militaire doortocht door Nederland naar Frankrijk. Hij waarschuwt ertegen te denken, dat dit plan fantasie is: 'Indien wij ons echter gaan inbeelden, dat hetgeen in de wereldgeschiedenis geschiedt, bepaald wordt door hetgeen *naar onze meening* juist en verstandig is, dan loopen wij kans des te eerder struisvogelpolitiek te voeren, naarmate inderdaad onze meening omtrent hetgeen rechtvaardig en verstandig, juist is' (86).

Behalve een inleiding en annotatie bevat de bundel een chronologie en een persoonsindex. Over het geheel is de annotatie goed verzorgd. Soms is zij zelfs te uitvoerig, bijvoorbeeld wanneer de en passant vermelde *Protocolen van de Wijzen van Zion* aanleiding geven tot een historisch exposé (n. 157). Op enkele andere punten zou juist iets meer explicatie gewenst zijn. Zo zal niet iedere lezer weten, dat Vaz Dias een correspondentiebureau was (60) en men zou graag weten, wie de secretaris van de Verein der Ausländischen Presse was, die zich liet inpalmen door de Pruisische Gestapo-chef Diels (90).

Maar al met al is dit een interessante uitgave, waarvan men zou hopen, dat hij gevolgd wordt door edities van de rapporten uit Londen (NBDN-medewerker Geyl) of Parijs met zijn vele pers- en politieke intriges.

B. G. J. de Graaff

J. Bouwer, *Het vermoorde land* (Franeker: Van Wijnen, 1988, 405 blz., f52,50, ISBN 90 5194 006 8); L. F. Jansen, *In deze halve gevangenis. Dagboek van mr dr L. F. Jansen, Batavia/Djakarta 1942-1945*, G. J. Knaap, ed. (Franeker: Van Wijnen, 1988, liv+477 blz., f42,50, ISBN 90 5194 016 5); J. Hulsbus, *Verborgene dageraad. Nederlands-Indië en Zuidoost-Azië na de Japanse capitulatie, 1945-1947* (Baarn: Hollandia, 1988, 195 blz., f29,50, Bf648,-, ISBN 90 6410010 1).

Drie boeken en even zoveel verschillend gebekte vogels! Neem de uitgave van het dagboek dat Bouwer heeft bijgehouden tijdens de Japanse bezetting van Indië. Het is alleen daarom al een uitzonderlijk document omdat Bouwer ongelofelijk genoeg aan het interneringskamp heeft weten te ontsnappen. Een halfjaar na de bezetting dook hij onder in wat hij zelf noemt 'een soort vrijwillige luxe-internerings'. Als journalist voor het Algemeen nieuws- en telegraaf-agentschap